

них доріг. Однак, ані страйки залізничників, ані протест представників голодуючих губерній у радянських органах не змогли запобігти хлібному експорту.

Україна була змушена відрахувати з урожаю 1922 р. понад 13,5 млн. пудів зерна на експортні ресурси. Це – невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Таким чином, як і у попередньому році, вивіз хліба за межі УСРР перевищив реальні можливості республіки.

ГОЛОДОМОР НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Руйнівні наслідки продовольчої політики більшовиків виявилися вже восени 1921 р. Так, у довідці Донецького продкомгубу (продовольчого губернського комітету. – *Авт.*) в Наркомпроді йшлося про те, що навіть в кращому за врожайністю Старобільському повіті „стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насінневого матеріалу“.

Тривожні звістки надходили і з інших місць. Зокрема, з Миколаївської губернії повідомлялося: „Вся узбережна смуга Миколаївського та Херсонського повітів, що складає половину цих повітів, настільки вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. За відсутністю насіння Дніпровський пов. також надто послаблений. Із Очаківського р-ну багато селян знялося, виїжджають на північ. Насіння, відпущене на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Повернення насінневої позички можливе тільки в Єлисаветградському повіті. Селяни беруть в облоги волвиконком (волосний виконавчий комітет. – *Авт.*), волпродком (волосний продовольчий комітет. – *Авт.*), вимагаючи хліба. Обмежена кількість рухомого складу, що подається, не дає можливості перекинути (продовольство) навіть для забезпечення військових частин, робітників. Попри сильний потяг селян до оранки, спостерігається таке явище: цілі райони зовсім не засіяні“.

Катеринославський губвиконком попереджав ЦКНС (Центральний комітет незаможних селян), що „неврожайність в Кате-

ринославському повіті у повному сенсі цього слова, а якщо і вродилося, то це у куркуля, тому, що він засіяв 30 – 40 десятин, дещо вродило. У врожайні губернії населення везе букери, брички, коней і взагалі марно тратить все господарство і віддає його за безцінь“ .

У найбільш неврожайному Гуляй-Пільському повіті на початку жовтня 1921 р. було зареєстровано перші випадки голодних смертей.

Щоб якось дожити до нового врожаю, мешканці неврожайних місцевостей заготовляли різні харчові сурогати, м'ясо кішок і собак. Але й ці, здебільшого шкідливі для людського організму „припаси“, швидко вичерпувалися. Виникли такі жахливі явища, як канібалізм і торгівля людським м'ясом, що не спостерігалися в Україні протягом трьох століть. Лікар Л. Й. Айхендавлд у доповіді „До казуїстики людожерства“ в Одеській комісії з боротьби з наслідками голоду описує 26 випадків людодїства і 7 – торгівлі людським м'ясом, що трапилися у 1921–1922 рр. на берегах нижнього Дніпра і в Запорізькій губернії.

Знецінення людського життя за війни і революції неминуче призводило до падіння моральності суспільства. Зростаюча хвиля жорстокості й проституції охоплювала, насамперед, дитяче населення. Діти були й першими жертвами злочинності. Матері, які втрачали надію на врятування дітей, залишали їх у дитячих будинках, або просто на вулиці, тому що переповнені дитячі притулки та лікарні не мали необхідного матеріального забезпечення і перетворювалися на осередки інфекційних захворювань. Так, в ізоляційному пункті (ізопункті) на Балашовському вокзалі у Харкові, який було утворено для виявлення серед біженців заражених інфекційними хворобами, безпритульні діти знаходилися без догляду і в антисанітарних умовах: „Бруд, мільйони паразитів, і через скупченість духота і сморід. Грудні діти знаходяться в ізопункті по декілька днів і нічого не отримують, крім води, та й то в обмеженій кількості,... окріп дається тільки раз на добу; діти залишені самі собі і без всілякого догляду, валяються у бруді по декілька днів замість того, щоб бути відправленими до евакоприймальників“. (Приймальники евакуйованих, зокрема, займалися розподілом безпритульних дітей в спеціальні дитячі заклади.. – *Авт.*).

Число жертв голоду зростало з кожним днем. У найбільш скрутному становищі опинилося населення Запорізької губернії. Вже в лютому 1922 р. середньостатистичний добовий раціон харчування населення цієї губернії складав не більше 500 калорій, у той час, як у Катеринославській – 1,1 тис., у Донецькій – 1,3 тис. (при нормі 2,5–3 тис.) калорій. Епіцентрами голодного лиха в Україні стали Херсонський повіт Одеської і Гуляй-Пільський повіт Запорізької губернії, де на початку 1922 р. почалося масове вимирання людей. Скоро аналогічна ситуація склалася і в інших неврожайних місцевостях. 18 лютого 1922 р. канадська газета „Українські робітничі вісті“ повідомляла, що в Мелітопольському повіті, де голодувало більше 250 тис. чоловік, „...хліб весь з’їдений, з’їдені всі сурогати і майже всі коні. Сотні сімей лежать нерухомо, опухлі від голоду, селяни розпродають остатки інвентарю і жадають відсилення їх в урожайні губернії. Безробіття зростає неймовірно“. На початку березня Генічеський повітовий комітет інформував Запорізьку губкомісію допомоги голодуючим: „... Зараз, коли цей голод виріс до жахів, ми не маємо нічого в теперішній момент; в кожній волості нашого повіту спостерігається щоденна голодна смерть... В деяких волостях, як Юзівська, Павлівська, Петровська... голод став виявлятися в масових вимираннях. Вмирають щоденно 10–15 чоловік, але з кожним днем це число збільшується; вже деякі голволвиконками (голови волосних виконавчих комітетів. – *Авт.*) з гвинтівками виганяють рити ями для померлих, але потрібно сказати правду, що голодна людина (рити) не може, їй потрібна підтримка, їй потрібна їжа...“.

З кожним місяцем лихо охоплювало нові території. Як і селяни, голодували й мешканці міст. Катастрофічні наслідки цього лиха для півдня України засвідчує звіт травневої (1922 р.) сесії ВУЦВК: „В цілому ряді місцевостей голод торкнувся робітничого класу. Тут мова йде не тільки про голод, а й про фізичне вимирання робітників. Із доповіді представника Катеринослава ми дізналися, що зі 120 тис. членів профспілок залишилося тільки 60. Частина з них померла, а частина розбіглася від голоду. В Миколаєві, де безробітних 16 тис. чоловік, смертність досягла колосальних розмірів. Представники Миколаївської губполітпросвіти (губернського політично-просвітнього комітету у складі

губернських органів Наркомату освіти. – *Авт.*) вказували, що в окремих повітах, наприклад, профспілка вантажників вимерла на 50%. Коли взяти Одесу, то там ми також маємо приклади голоду робітників, і представник Одеської губполітпросвіти (губернського політично-просвітнього комітету у складі губернського органу Наркомату освіти) вказував, що у них є деякі спілки, що змушені останнім часом займатися виключно заготівлею домовин і всілякого роду процедурами поховання своїх членів. Смертність досягла великих розмірів, особливо серед будівельних робітників і вантажників. Те ж саме в Запоріжжі, де є смертні випадки на ґрунті голоду“. Виняток становили лише шахтарі й металісти тресту „Південсталь“, яких найменшою мірою торкнулося скорочення державного продовольчого постачання.

На пайковому постачанні залишалися й відповідальні службовці та партійні працівники. Для рядових комуністів передбачалася пільгова продовольча допомога – 10% від надходжень комісій допомоги голодуючим. Однак ці пільги діяли досить обмежений час – доки вистачало місцевих продовольчих ресурсів. Надалі, як засвідчують довідки губкомів КП(б)У неврожайних місцевостей до секретаріату ЦК КП(б)У, голод косив і безпартійних, і членів партії. Ось деякі з них. На лютий 1922 р.: „Катеринослав. Щоденно із майстерень виносять опухлих робітників, які падають біля верстатів. Були випадки самогубства, комуністи із сільських осередків йдуть у банди, члени партії намагаються виїздити з Катеринославської губ.

Миколаїв. Партійна дисципліна падає. Підняти таку Херсонський повітком (повітовий комітет. – *Авт.*) з огляду на обставини, що склалися з продовольством, вважає неможливим. Картина продовольчого забезпечення членів партії найжахливіша – багато навіть відповідальних партійних працівників не отримали пайків за грудень місяць у зв'язку з відсутністю хлібних продуктів на складі. За січень місяць видача пайків відповідальним працівникам зовсім не проводилася ...“.

Регулярно здійснювалося лише продовольче забезпечення шахтарів Донбасу. В жовтні 1921 р. тут було утворено тримісячний продовольчий фонд: завезено 1,2 млн. пудів зерна, 9,2 млн. пудів м'яса і 9 тис. пудів жирів. В лютому доставлено ще 2,7 млн.

пудів хліба для піврічного продовольчого забезпечення робітників паливно-енергетичної галузі. Тимчасові труднощі у хлібопостачанні виникли у січні 1921 р. внаслідок прорахунків у вербуванні шахтарів. Однак вербування шахтарів було своєчасно призупинено, а непрацевлаштовані безробітні – повернуті на попереднє місце проживання. Прийняті заходи забезпечили щомісячне постачання шахтарів (в середньому за січень – травень) хлібом і крупами на 121% планового завдання, а м'ясом, рибою і жирами, хоч і нижче встановленої норми, але значно вище рівня осені 1921 р.

Документи того часу дають можливість навіть в деталях уявити страхітливе становище у південних губерніях. Як бачимо, голод досяг максимуму навесні 1922 р. Проте кількість голодуючих в різних документах відзначається по-різному. За даними Наркомату охорони здоров'я, у березні 1922 р. голодувало 1,4 млн. чоловік, тобто 15% населення неврожайних губерній. Відділ інформації ЦК Допгол (Центральної комісії допомоги голодуючим) ВУЦВК вказував, що в березні кількість зареєстрованих голодуючих досягла 3,2 млн. чоловік, чи 34,2% населення, і до червня дещо збільшилася (до 3,8 млн.).

У доповідній записці працівника ВУЦВК М. Сироти про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій і Миколаївській губерніях від 30 червня 1922 р. стверджується, що взимку 1922 р. голодувало від 30 до 80% населення, залежно від розміру неврожаю. Надалі автор записки констатує зменшення голоду. До травня, за його даними, чисельність голодуючих скоротилася на 10%, протягом наступного місяця – на 20% і до 15 червня – ще на 35%.

На нашу думку, найбільше відповідали реальній чисельності голодуючих в Україні на початку 1922 р. дані М. Сироти, оскільки уряд зараховував до категорії голодуючих лише селянські господарства, які зазнали повного розорення внаслідок голоду. Проте вірогідність даних М. Сироти про скорочення голоду навесні 1922 р. ставить під сумнів відсутність довідок про поширення допомоги голодуючим.

Незважаючи на деякі статистичні розходження, всі документи засвідчують одне – за інтенсивністю і розмірами голод в Україні нічим не відрізнявся від голоду у Поволжі.

Найжахливішими були демографічні наслідки голоду. Знижуючи опір організму, голод загострив чимало хвороб і сприяв поширенню пошестей. За даними Наркомздорів'я (Наркомату здоров'я. – *Авт.*) УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. чоловік, на черевний тиф – близько 19,6 тис., на висипний – 136,6 тис. та на зворотний – 141,7 тис. чоловік. Значно зросла смертність населення.

Точне число жертв голоду в Україні не встановлено. Відповідні дані даремно було б шукати серед недоступних раніше історикам архівних матеріалів – у них не було потреби, так само, як і в об'єктивній оцінці врожаю 1921 р. За розрахунками Наркомздорів'я УСРР, від голоду до осені померло 47,5 тис. чоловік, а зважаючи на скорочення природного приросту народонаселення, чисельність мешканців республіки зменшилася на 235 тис. чоловік. Однак, навіть за офіційною оцінкою, ці показники визнавалися дуже неповними.

Як повідомляла ЦК Допгол ВУЦВК на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.), тільки у Миколаївській губернії з січня по жовтень 1922 р. померло 37,7 тис. голодуючих. У Харкові 40% мешканців померли або виїхали. В Катеринославі з січня по квітень 1922 р. померло близько 3,2 тис. чоловік при середній смертності 700 чоловік на рік. Лікарі В. М. Коган і Б. В. Фавр, які на початку 1922 р. за дорученням уряду обстежували стан здоров'я голодуючих, засвідчували, що половина з них була приречена на вмирання. Найбільш високою була смертність дітей, особливо молодшого віку. 1922 р. в Україні померло 70% немовлят. Близько 4/5 дітей хворіли на туберкульоз.

Єдиною надійною методикою для визначення демографічних наслідків голоду може бути порівняльний аналіз переписів населення. Потрібно вивчати переписи, один з яких передує голодним рокам, а другий здійснено після них. Образно кажучи, демограф бере голодні роки „у кліщі“. Аналіз даних переписів при паралельному вивченні природного і механічного руху народонаселення у міжпереписному періоді дасть демографічні наслідки голоду.

На жаль, така методика непридатна для періоду, що нас цікавить: надто довга відстань між двома переписами – 1897 і 1926 рр. Надто багато подій відбулося у цей міжпереписний

період, що вплинули на демографічну ситуацію. Ми не знаємо, наприклад, скільки людей загинуло чи покинуло Україну під час воєнних дій, що точилися майже безперервно з 1914 до 1921 рр. Дані про природний рух населення в ці роки теж ненадійні, або зовсім відсутні, бо діяльність статистичних органів, особливо в їх первинній ланці, була дезорганізованою.

Не існує узагальнюючих даних про кількість померлих від виснаження голодом й у 1922/23 р. Після того, як восени 1922 р. радянський уряд заявив про подолання голоду в країні перед поновленням хлібного експорту і розпочав боротьбу з його наслідками у народному господарстві, статистичні органи припинили облік голодуючих. Відомо, однак, що у найскрутнішому становищі опинилися діти, особливо безпритульники, чисельність яких в Україні за 1922 р. збільшилася майже в п'ять разів – з 102,5 до 500 тис. Всього восени 1922 р. на півдні республіки голодувало близько 2 млн. дітей, з них 700 тис. загрозувала смерть від голоду.

В 1922/23 р. в їдальнях громадського харчування Українського Червоного Хреста харчувалося лише 150 тис. дітей, а, враховуючи їдальні АРА (Американської Адміністрації Допомоги, англ. – American Relief Administration) – 350 тис. Однак, як зазначав завідуючий Запорізьким губернським відділом народної освіти Чичиринський, висока смертність через невідповідність їжі дитячому віку, була навіть серед дітей, які отримували харчову допомогу. Внаслідок нерегулярного забезпечення дитячих закладів, їх вихованці систематично недоїдали і перебували у стані глибокого виснаження. Хворі діти й немовлята не могли протистояти жахливим умовам існування й гинули.

Не кращою була ситуація у шкільних колективах, де діти забезпечувалися батьками. Навіть на врожайній Полтавщині половина школярів виявилася при обстеженні хворою на туберкульоз, а решта була недокрівною і виснаженою.

Перші свідчення про зростання голоду після жнив 1922 р. почали надходити до урядових органів восени того ж року. Так, з Миколаївського повіту повідомлялося, що у кількох волостях у жовтні 1922 р. від недоїдання захворіло і померло 199 селян. Випадки голодних смертей у Херсонському повіті Миколаївської губернії і Мелітопольському – Запорізької губернії були засвідчені на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.)

Узимку ситуація на півдні України різко погіршилася. Про це свідчать численні кореспонденції у пресі із неврожайних місцевостей. Так, київська газета „Більшовик“ за 4 січня повідомляла: „У Єлисаветградському повіті голод збільшується. Голодує понад 200 тис. чоловік, з них 10 тис. дітей. Північна частина Миколаївського повіту, що вважалася благополучною, поступово переходить на голодну пайку, всі почали вживати сурогати“; за 11 січня: „В січні поточного року зареєстровано 15 випадків голодної смерті“; за 12 січня: „Кількість голодуючих у Донбасі приблизно 400 тис. чоловік. В грудні Червоний Хрест годував 75 тис. дітей“; за 27 січня: „За доповіддю губвиконкому на Катеринославщині ... голодує 560 тис. чоловік. Допомогу одержує 150 тис.“; за 10 лютого: „На Єлисаветградщині можливий голод. Як повідомляють з Плетено-Ташлицької волості, там вже деякі сім'ї починають пухнути з голоду. Уже нараховується 10% тих, у котрих хватить хліба до лютого; 50% уже примішують у їжу сурогати: кукель, березку та інші; всього по вол. 80% нужденних. На допомогу з місцевих средств (так у тексті. – *Авт.*) немає чого сподіватись“; за 13 лютого: „В Херсонському та Дніпровському повітах продовжується голод. У Херсонському повіті голодує 150 тис., з яких половина дітей“; за 3 березня: „До Миколаївського губвиконкому знову почали надходити відомості про жахливі картини голоду. В Калинівському повіті голод набув жахливих розмірів, нараховується 14 випадків смерті від голоду. Голодує 70% людності. В с. Пересадівці людність голодує цілком вся. Допомога АРА та Українського Червоного Хреста незначна, задовольняє лише 10%. Потрібна негайна допомога“; за 6 березня: „Голод на Миколаївщині посилюється. Крім Калинівської вол. голодує ще Кисляківська. Трапляються вже випадки смерті від голоду. Голодує також і Єлисаветградський повіт. Кількість голодуючих за лютий збільшилася порівняно з груднем на 60%“; за 7 березня: „Із Запоріжжя повідомляють про важке становище сільського учительства. В голодному Оріхівському районі шкільні робітники голодують. Шкільна справа в занепаді. Функціонує 7% довоєнної шкільної сітки. Голод на Запоріжжі охоплює весь район. Продовольче становище порівняно з попереднім місяцем значно погіршилося. В Григор'ївській волості зареєстровано кілька голодних смертей. Худоба продається

за безцінь, іноді за кілька фунтів муки“; за 17 березня: „На засіданні Миколаївського повітвиконкому (повітового виконкому. – *Авт.*) разом з наркомюстом Скрипником стверджено величезний голод, що охопив весь повіт. Ухвалено збільшити продовольчу позику“.

На цьому повідомленні голодна хроніка переривається. Але не тому, що всіх потребуючих було забезпечено. З початком експортної кампанії інформація про український голод стала небезпечною, і газети почали повідомляти лише про допомогу голодуючим. Проте й тема експорту була небажаною. 17 березня 1923 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У постановило „заборонити у пресі довідки ... по експорту, що існує (цифри, факти і т. п.), допускаючи теоретичну дискусію...“

Як же уряд допомагав голодуючим?

ДЕКЛАРАТИВНЕ ВИЗНАННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ

В червні 1921 р. партійне-державне керівництво УСРР зрозуміло, що на південь України насувається небезпечна посуха. За пропозицією Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 червня запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний врожай. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної ради (УЕР) про відправку у неврожайні губернії комісії для виявлення дійсного стану в сільському господарстві. Проте ця постанова була скасована Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом „з чисто політичних міркувань – не створювати паніки“.

Дивна ситуація, що голова ВУЦВК Г. Петровський, який стояв на нижчому щаблі більшовицької номенклатури, ніж голова уряду, міг скасувати рішення Х. Раковського. В цій конфліктній ситуації відчувається незрима присутність центральної влади, яка була зацікавлена у використанні продовольчих ресурсів України на користь неврожайних місцевостей Росії.

Вже 10 червня 1921 р. Президія Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) постановила надіслати компетентну комісію для обстеження становища в Середньому і Ниж-